

IV. ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

Анатолій Подольський

ІСТОРІЯ ГОЛОКОСТУ В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ, СВІДЧЕННЯ, УВІЧНЕННЯ. СПРОБА ОСМИСЛЕННЯ СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ПИТАННЯ

Стаття Подольського Анатолія Юхимовича присвячена проблемам сучасної зарубіжної історіографії, що розглядає та аналізує різні аспекти історії Голокосту на теренах України. В статті також зроблено спробу порівняти рівень та перспективи досліджень цієї теми зарубіжними та вітчизняними істориками та політологами.

Ключові слова: єврейський народ, історія Голокосту, Україна, Друга світова війна, історіографія

A. Podolskyi. Holocaust in Ukraine: History, Testimony, Memorialization. Attempt of the thinking of the modern historiography. Article of the Anatolii Podolskyii, which devoted problems of the modern development of the Western historiography about Holocaust History in Ukraine. Author attempt to analyze last publications Western scholars about fate of the Jewish People during World War Two. Beside this at the paper by A. Podolskyi analyzing modern Ukrainian historical publications about Holocaust History in Ukraine.

Key words: Jewish People, Holocaust, History, Ukraine, World War Tw, historiography

У цій статті спробую розглянути останні академічні ґрунтовні розробки і публікації європейських та американських істориків, політологів, що студіюють історію Голокосту на теренах України, та сформулювати певні узагальнення щодо розвитку зарубіжної гуманітарної науки в царині досліджень цієї проблематики. Разом з цим намагатимусь проаналізувати і порівняти досягнення українських науковців, що працюють в царині вивчення історії Голокосту.

Зробити мені це буде важливо та цікаво на прикладі колективної монографії наших західних колег: «Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення», українське видання якої наразі готується видавництвом «Дух і літера». Загалом, ця книжка вперше побачила світ англійською мовою п'ять років тому завдяки наполегливій праці Рея Брендона та Венді Лауер і цілого колективу авторів [1], які є відомими західними істориками та знаними фахівцями в царині історії Голокосту на теренах Східної Європи і, зокрема, України. Книжка насправді є збірником наукових праць, присвячених різним та важливим аспектам долі українських євреїв за часів нацистської окупації теренів України. Як зазначають у передмові до першого оригінального видання наукові редактори збірника, темою книжки є Голокост в Україні, намагання комплексного дослідження цієї проблематики з боку західної історіографії (європейської та американської), чого раніше фактично не траплялося в академічних студіях з історії Голокосту.

Ідея написання текстів для такої колективної монографії виникла в 1999 році під час Літньої дослідницької школи з Holocaust Studies в Меморіальному Музею Голокосту в Вашингтоні (важливо відзначити, що під егідою саме цієї всесвітньовідомої наукової інституції в останнє десятиріччя публікується більшість праць західних істориків з теми Голокосту в Україні – *А.П.*), знадобився час для пошуку авторів і кропіткої роботи з ними та їхніми текстами, переклад частини матеріалів з німецької. Врешті-решт, 2008 року збірник був виданий. Авторами книжки є дослідники історії Східної Європи, Другої світової війни та Голокосту передовсім з Німеччини та Сполучених Штатів Америки, а також з Нідерландів та Великобританії, всього десять авторів. Головною загальною рисою майже всіх авторів книжки є багаторічна (принаймні з початку чи з середини 90-х років минулого століття – *А.П.*) професійна та фахова зацікавленість історією України часів її окупації Третім Райхом, історією та обставинами тотального вбивства українських євреїв під час Голокосту. Про це яскраво свідчать їх наукові праці, присвячені німецькій окупації та Голокосту на українських землях, що з'явилися в останнє десятиріччя [2]. Скажімо, в дослідженнях та наукових розвідках про окупаційну політику та злочини націонал-соціалістів і Голокост на східноєвропейських територіях Дітера Поля,

Тімоті Снайдера, Андрея Анґріка Україна посідає центральне місце. В працях Франка Гольчевського та Мартіна Діна, що студіюють міжетнічні взаємини та проблематику колабораціонізму періоду Голокосту, українські сюжети часто-густо домінують. Для Венді Лауер та Карела Беркгофа дослідження історії нацистської окупації та долі євреїв у роки війни в Україні є взагалі головною темою, фокусом їх наукової роботи. Також слід зазначити, що автори книжки працюють з джерелами українською, російською, польською, румунською мовами, що, звісно, робить рівень досліджень ґрунтовнішим. У збірнику, крім західних істориків, присутній також один історик з України. Це харківський дослідник Олександр Круглов. Його дослідження присвячені кількості єврейських втрат на теренах України в добу Голокосту, на всіх окупованих українських територіях, розділених на різні зони окупації гітлерівським режимом. Його внесок у збірник матеріалів представників західної історичної науки про Голокост в Україні допомагає реалізації ідеї наукових редакторів книжки про створення більш-менш повної картини про події з історії трагічної долі євреїв за часів нацистської окупації на теренах всієї України, в її сучасних кордонах.

Головною метою книжки «Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення» – її редакторів і авторського колективу – на мою думку, є дати цілісну картину та уявлення про перебіг історії Голокосту на українських теренах, що входять сьогодні в сучасну державу Україна, поновити чи, швидше, встановити термін «Голокост в Україні» для історичної науки. Цей термін до повалення Берлінського муру та розпаду Радянського Союзу існував у західній історіографії дуже фрагментарно і тільки для позначення подій стосовно східних та центральних українських областей (за нацистським поділом: Райхскомісаріат Україна та території німецької військової адміністрації), а в українській радянській історіографії й годі було казати про такий термін. Для абсолютної більшості українських радянських істориків, що вивчали події війни та окупаційний режим, просто не існувало такого терміна, як і не існувало жахливої та трагічної історії брутального вбивства близько півтора мільйона їх співвітчизників – українських євреїв. З середини 90-х років минулого століття історична наука в Україні та за її межами поступово почала досліджувати особливості історії Голокосту в Україні й формувати у

свідомості, передовсім, українського суспільства, а також в Європі та світі, що Голокост українського єврейства – це невід’ємна частина історії України та європейської історії ХХ століття. У Вступі до цієї книжки Рей Брендон на Венді Лауер справедливо відзначають, що незалежно від державної належності чи нацистського територіально-адміністративного поділу і на теренах Східної Галичини, Закарпаття, Буковини, Західної Волині, і в східних, центральних, південних областях України головна лінія людських взаємин періоду Голокосту в екстремальних, небезпечних умовах для життя, створених нацистською владою, проходила між українцями та євреями, і сьогодні всі ці землі становлять державу Україна. Ми не уникнемо, і не варто цього робити, історичних порівнянь перебігу подій Голокосту на теренах Трансністрії та Північної Буковини з Румунією, в Східній Галичині з Польщею, на території Закарпаття з Угорщиною чи дій айнзацгруп СС та Вермахту в Райхскомісаріаті Україна (РКУ) і зоні німецької військової адміністрації з переслідуванням та загибеллю євреїв в інших радянських регіонах: Білорусі, Росії, Литви, Латвії... Такі наукові компаративні студії тільки збагатять наше розуміння історії Голокосту в Україні, про що йдеться в книжці.

Наукові матеріали збірника хронологічно охоплюють події життя єврейських громад на українських землях та взаємини євреїв з неєвреями до подій Другої світової війни та німецької окупації, в період окупації та Голокосту, післявоєнну ситуацію. В статтях Тімоті Снайдера (розділ II «Життя і смерть західноволинських євреїв, 1921–1945 рр.») і Франка Гольчевського (розділ III «Відтінки сірості: рефлексії на тему єврейсько-українських та німецько-українських стосунків у Галичині») йдеться про історію євреїв та їх взаємин з українцями та поляками до війни, що є надто важливим та полегшує розуміння читачами особливостей Голокосту та різної поведінки людей у період окупації в цих регіонах. Матеріал Омера Бартова (розділ X «Білі плями та чорні діри: минуле та сьогодення Східної Галичини») присвячений в основному питанню збереження культурної спадщини євреїв та пам’яті про Голокост на теренах сучасної Західної України, викликам сьогодення щодо єврейської минувшини цього регіону України. Переважна ж більшість текстів книжки присвячена історії Голокосту і подіям 1941–1944 років,

нацистській окупації різних регіонів України. Географічно матеріали збірника охоплюють території центральних областей України, а також Західної Волині, що були під контролем РКУ (цим регіонам присвячені розділи, що написані Д. Полем, Т. Снайдером, А. Ангриком, В. Лауер, М. Діном, К. Беркгофом), східні українські землі під управлінням Вермахту (розділ Д. Поля та частково А. Ангрика), південні терени, що були частиною Трансністрії (розділ Д. Делетанта) та Східна Галичина (розділи Ф. Гольчевського та О. Бартова).

Вагомим і цінним у текстах цієї книжки є те, що вони дають нам пізнати та зрозуміти, з одного боку, як діяли під час Голокосту всі інституції Третього Райху (підрозділи СС, Вермахт, поліція, цивільна, військова адміністрації тощо), яке місце в їх обов'язковій співпраці належало вбивству єврейських чоловіків, жінок, дітей та як вони залучали до цієї злочинної, антилюдської та незбагненої співпраці неєврейське місцеве населення окупованих українських теренів, чи був вибір у тих чи у тих. З другого боку, маємо приклади на матеріалах збірника вражаючих свідчень очевидців та тих, хто пережив Голокост. Завдяки поєднанню величезного обсягу джерел багатьма мовами, як архівних документів, матеріалів судових процесів, так і різноманітних свідчень (це стосується всіх розділів книжки – *А.П.*) автори збірника надають читачеві певну загальну та водночас дуже деталізовану історію Голокосту в Україні. Важливо трохи написати про внесок в історіографію цього видання. Незважаючи на те, що оригінальний, перший вихід книжки відбувся 2008 року, за цей час, що минув, вона абсолютно не втратила своєї актуальності для істориків, що досліджують проблематику Голокосту в Східній Європі та в Україні. Український переклад «Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення» дуже важливий, тому що відкриває для дослідників теми з України, котрим був недоступний англomовний варіант книжки, багато серйозних матеріалів та напрямів для досліджень. Проте треба враховувати, що рівень української історіографії з історії Голокосту за період після виходу книжки (2008–2013 роки) піднявся на новий щабель та з'явилося багато праць, які автори збірника, зрозуміло, не мали можливості використати в своїх текстах. Ідеться частково про деякі нові регіональні дослідження з історії Голокосту в Україні, а також переклад та публікацію спогадів тих, хто пережив Голокост

на українських теренах [3]. Знову-таки маю наголосити, що українським історикам, авторам та упорядникам цих нових книжок української історичної науки про Голокост не вистачало текстів і матеріалів цього збірника. Це ще раз свідчить про актуальність появи українського видання книжки. Також в останні декілька років в українському гуманітарному просторі з'явилися загальні фундаментальні історичні праці, як-то енциклопедії, ґрунтовні колективні монографії чи університетські підручники з історії геноцидів, де були включені цілі розділи, присвячені історії Голокосту в Україні [4]. Думаю, що це можна відзначити як нову позитивну тенденцію у ставленні до теми Голокосту з боку сучасної української історіографії.

І, нарешті, одне з головних досягнень у вивченні та осмисленні історії Голокосту в Україні в останні п'ять років, з мого, суб'єктивного, погляду, є поява українських перекладів книжок західних істориків, присвячених темі Голокосту та її різним аспектам. І не дивно, що в першу чергу це українські видання наукових праць авторів цього збірника [5]. Також позитивним явищем в Україні для тих науковців, які студіюють різні аспекти та питання історії Голокосту, став періодичний (два рази на рік – *А.П.*) фаховий часопис «Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі», що його видає Український центр вивчення історії Голокосту [6]. Ще одна важлива тенденція останніх років – це публікація доповідей і тез конференцій та круглих столів за участю західних та українських дослідників з дражливих питань історії Другої світової війни, історії геноцидів та Голокосту на теренах України [7].

Таким чином, на моє глибоке переконання, вихід у світ українського перекладу книжки «Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення» є надто очікуваним та важливим для українських гуманітаріїв, дослідників та викладачів, які працюють у царині вивчення історії Голокосту в Україні. Книжка, безсумнівно, буде спонукати до нових досліджень цілої низки сюжетів та аспектів цієї теми, про які написали у своєму Вступі редактори цього ґрунтовного збірника, і, врешті-решт сприятиме формуванню культури пам'яті про Голокост у сучасному українському суспільстві, в усіх його прошарках, як органічної частини історії України періоду Другої світової війни та ХХ століття загалом.

1. The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization. Ray Brandon and Wendy Lower eds. (Bloomington: Indiana University Press in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2008)

2. Див., напр.: Pohl D., Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens (München: Oldenbourg, 1997); Berkhoff K.C., «Ukraine under Nazi Rule (1941–1944): Sources and Finding Aids, Part II», Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 45 (1997), № 2, pp.299–304; Angrick A., Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941–1943 (Hamburg: Hamburger Edition, 2003); Lower W. Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2005); Berkhoff K.C., Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2004); Bartov O., Erased:

Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present Day Ukraine (Princeton: Princeton University Press, 2007)

3. Див., напр.: Нахманович В.Р. Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р. // Український історичний журнал. – 2007. – № 3 (474). – С. 76–97.; Євстаф'єва Т.О. Трагедія Бабиного Яру крізь призму архівних документів Служби безпеки України // Архіви України. – 2011. – № 5. – С. 137–158.; Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: Матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ. – К.: Укр. центр вивчення історії Голокосту, Громад. к-т для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, 2012; Радченко Юрій. «Його чоботи та есесівська форма були забризкані кров'ю...»: таємна польова поліція, поліція безпеки та СД, допоміжна поліція у терорі щодо євреїв Харкова (1941–1943 рр.) // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2011. – № 2 (10). – С. 46–87.; Світло в темряві: Розповідь Сімона Стерлінга, який пережив Голокост, розказана ним Філіс Стерлінг Якобс / Пер. з англ. – К.: Український центр вивчення історії Голокосту, 2012; Дойч, Міна. Історія Міни. Спогади лікаря про Голокост / Пер. з англ. А. Півлишин. – К.: Дух і літера», 2011; Возрождение памяти: воспоминания свидетелей и жертв Холокоста. – Вып. 4. – Днепропетровск: Центр «Ткума», 2011; Левін К. Мандрівка крізь ілюзії / Пер. з англ. – Львів: Свічадо, 2007; Ковба Ж. Останній рабин Львова Єзекііль Левін. – Львів – Київ: Дух і літера; Всеукраїнський єврейський благодійний фонд «Хесед-Ар'є», 2009.

4. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки). – Львів: Літопис, 2012; Гон М. Геноциди першої половини ХХ століття: порівняльний аналіз. Навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009; Політична енциклопедія України. – К.: Парламентське видавництво, 2012; Україна в Другій світовій війні: Погляд з ХХІ століття. Історичні нариси: у 2 кн. – К.: Наукова думка, 2011.

5. Бартов О. Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні / Пер. з англ. С. Коломійця. – К.: Зовнішторгвидав; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010; Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть

в Україні під нацистською владою / Пер. з англ. – К.: Критика, 2011; Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. Є. Ровного, С. Коломійця. – К.: Зовнішторгвидав; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010; Снайдер Т. Криваві землі. – К.: Грані, 2011; Наймарк Н. Геноциди Сталіна. – К.: Видавництво НАУКМА, 2011; Мочарський К. Бесіди з катом / Пер. з польськ. – Чернівці: Книги – XXI, 2009; Безансон А. Лихо століття. – К.: Пульсари, 2009.

6. Науковий часопис Українського центру вивчення історії Голокосту «Голокост і сучасність. Студії в Україні та світі». – К.: Зовнішторгвидав, 2005 – 2011. – № 1-10.

7. Матеріали міжнародної конференції «Злочини тоталітарних режимів в Україні: Науковий та освітній погляд» (21–22 листопада 2009 р., Вінниця). – Київ: НІОД; Український центр вивчення історії Голокосту, 2012 та ін.